

З.М.ИСЛОМОВ,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
илмий ишлар ва инновациялар бўйича
проректори, фил.ф.д., проф.*

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИДАГИ АРАБИЙ СЎЗЛИК ТАҲЛИЛИ

Буюк тилшунос, луғатшунос Абулқосим Маҳмуд Замахшарий араб тили ва унинг грамматик тизimini илмий тартиблаш ишига катта ҳисса қўшган олим сифатида дунё илмий жамоатчилиги томонидан эътироф этилган. Хоразм юртида туғилиб, ўз даври илмий тили ҳисобланган араб тилини мукаммал ўзлаштирган Замахшарий араблар учун ўз она тиллари қоидаларини ўрганиш учун фундаментал “Муфасссал фи санъати-л-иъроб” (“Эъроб санъати бўйича мукаммал китоб”) номли асарини ёзади. Мазкур асар араб тилшунос олимлари томонидан эҳтиром билан қабул қилинади. Маҳмуд Замахшарий маҳаллий халқлар учун ушбу асарнинг соддалаштирилган “Унмузаж фи-н-наҳв” (“Наҳв бўйича намуна”) асарини ҳам ёзади. Бу асар юртимиз мадрасаларида араб тилини ўргатиш жараёнида кенг истифода этилади. Олим хоразмшоҳ Алоуддавла Абулмузаффар Отсиз даврида яшаган ва унинг илтимосига биноан оддий аҳоли араб тилини ўзлаштириши учун содда, қулай “Муқаддамату-л-адаб” асарини яратган. Толиби илмларга араб тили сўзлиги ва грамматик қоидаларини ўзлаштиришга мўлжалланган бу асар беш қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмига араб тилидаги исм сўз туркумига қирувчи сўзлар, иккинчи қисмига феъллар киритилган. Асарнинг учинчи қисмида ёрдамчи сўзлар, тўртинчи қисмида исмларнинг турланиши, бешинчи қисмида феълларнинг тусланиши қоидалари берилган. Манбанинг сўзликлар киритилган қисмларининг арабча-форсча икки тилли, арабча-форсча-туркий уч тилли, арабча-форсча-туркий-мўғулий сўзлик киритилган қўлёзмалари мавжуд. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асари каби кўп қиррали манба фан тарихидаги жуда нодир ҳолат ҳисобланади. Асар таркибидаги сўзликларни ўрганиш ўта муҳим мавзу бўлиб, у ўзбек луғатшунослиги ҳамда тилшунослигини бой янги маълумотлар билан тўлдиради.

Мана шу мақсадда асарнинг Тошкент шаҳридаги қўлёзма фондларида сақланаётган XIII–XV асрларда кўчирилган қўлёзмаларининг арабий сўзлиги матнини қиёсий ўрганиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Асар таркибидаги арабий сўзлик матнига илмий-танқидий матн талаблари асосида ёндашилди. Қўлёзмалардаги арабий сўзлик матни бир-бирига синчиклаб қиёслаб чиқилди. “Муқаддамату-л-адаб” нусхаларини қиёслаш арабий сўзлик асосан ўзгаришга учрамаганлигини кўрсатди. Арабий матндаги барча ўзгаришлар, камчилик, хатолар, ўзига хос ҳолатлар матн аппаратида кўрсатилди. “Муқаддамату-л-адаб” ўзига хос асар бўлганлиги учун ҳам унинг илмий-танқидий матни қуйидагича таҳлил қилинди.

Матн мазмунига доир таҳлил. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг арабий сўзлик матнида мустақил маъно англатувчи турли сўзлар қўлланилган ҳолатлар учрайди. Бу арабий сўзлар асар матнидаги туркий муодиллар мазмунига мос келмайди. Масалан, “А” нусхадаги (А.223б.4) زار الأسد – за ара-л-амад мақоласи “В” нусхада (В.46.9) زار الأسد – за ара-л-асад тарзида изоҳланган. “А” нусхадаги أمد – амад сўзи араб тилида “муддат, вақт” (АРСл³.43), “В” нусхадаги أسد – асад эса “арслон” (АРСл.33) мазмунини англатади. Иборанинг форсий ҳамда туркий муодилларида бу сўз “арслон” мазмунида қўлланилган. Демак, иборанинг юқоридаги زار الأسد – за ара-л-асад шакли матннинг тўғри варианты ҳисобланади.

Таянч қўлёзмадаги (А.224а.3) زفر – зафара феъли ёрдамчи “В” нусхада (В.5а.2) زفر – зафара шаклида берилган. Лекин ёрдамчи қўлёзмада берилган زفر – зафар сўзи “ёмон ҳид” (АРСл.275) мазмунини ифодалайди. Қўлёзмалардаги форсий ҳамда туркий муодиллар эса бу сўз мақоласининг “хўрсинмоқ, чуқур нафас олмоқ” мазмунини билдиради. Ушбу ўринда таянч нусхадаги زفر – зафара “хўрсинмоқ” феъли асл матн мазмунига мос келади, шу сабабли у асосий матнда кўрсатилди. Қиёсланаётган таянч ҳамда ёрдамчи нусхалардаги арабий сўзлик матнида турли маънони ифодаловчи сўз мақолалар билан берилган ҳолатлар учрайди. Бундай ҳолатларни таҳлил қилишда уларнинг форсий, туркий муодиллари англатган маъноларига мурожаат этилди ва тўғриланган вариант матнда кўрсатилди. “А” ва “В” нусхаларда (А.227б.5; В.6а.6) خبر القوم – хабара-л-қавма – “қавмга хабар берди” ибораси келтирилган. Лекин уларнинг туркий муодиллари “А” нусхада ايتماك بيردى ايلكا – этмак бэрди элга, «В» нусхада ايتماك بيردى لاركا – этмак бэрди кишиларга кўринишида берилган. Демак, юқоридаги арабий ибора “одамларга егулик берди” мазмунини англатмоғи керак. Араб тилида “егулик бермоқ, нон бермоқ” мазмунини خبر – хабара эмас, балки خبز – ха-

база феъли англатади. Шу сабабли юқоридаги ибора خبز القوم – хабаза-л-қавма кўринишида асосий матнга киритилди.

Таянч қўлёзмадаги (А.245б.1) تلم – салама феъли “В” ёрдамчи нусхада (В.13а.8) سلم – салама кўринишида берилган. Лекин арабий تلم – салама “бузмоқ” (АРСл.112) маъносини англатса, سلم – салама эса “соғлом бўлмоқ” (АРСл.370) маъносини англатади. Туркий муодилда бу феъл айнан “бузмоқ” маъносида қўлланилган. Ёрдамчи сўзлик маъносига асосланган ҳолда арабий матнда تلم – салама феъли қолдирилди.

“В” ва “Г” нусхалардаги арабий (В.8а.8; Г.5а.7) فرض الشعر – қарада-ш-шеъра ибораси “шеър айтди” маъносини англатади, лекин мазкур ибора “А” нусхада (А.232б.3) فرض الشعير – қарада-ш-шаъи : ра кўринишида берилган. Бу жумла “арпани майдалади” (АРСл.407) мазмунини беради. Ушбу ўринда “А” қўлёзмадаги туркий сўзликда келтирилган قوشوق ايتى – қошук айтти мазмунини ифодаламайди. Котиб арабий الشعر – аш-шеър – “шеър” сўзини الشعير – аш-шаъи: р – “арпа” тарзида кўчирган, бу эса ибора мазмунининг бутунлай ўзгаришига олиб келган бўлар эди. Шунга асосланган ҳолда асосий матнда فرض الشعر – қарада-ш-шеър – قوشوق ايتى – қошук айтти шакли қолдирилди ва فرض الشعير – қарада-ш-шаъир варианты матн остида хато вариант сифатида берилди.

“А” нусхада (А.234а.4) نشط الجمال – нашта-л-жамал ибораси “туяни ниқтади” маъносини англатади. “В” ва “Г” нусхаларда эса бу ибора (В.9а, 2; Г⁴.5б.6) نشط الخيل – нашта-л-хайл – “ипни эшди”, “арқонни буради” мазмунида изоҳланган. “А” нусхадаги “нашта-л-жамал” иборасининг мазмуни қўлёзмалардаги туркий муодиллар ифодаланган маънони англатмайди. Бу арабий жумладаги الخيل – ал-хайл кўрсатилди. الجمال – ал-жамал эса матн мазмунига мос келмаган сўз сифатида матн остида кўрсатилди.

Таянч қўлёзма (А.243а.2), шунингдек ёрдамчи “Г” нусхадаги (Г.8а.7) غسل الرمح – ға-сала-р-румх – “найза тебрани” ибораси “В”

¹ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзФА Адабиёт музейи, қўлёзма, № 202. -533в.

² Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, № 3807. -136в.

³ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –М.: Русский язык, 1977. -942с.

⁴ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, № 1497/Ш. -141(47а-187б)в.

нусхада (B.126.3) *عسل الريح* – ʔасала-р-ри : х тарзида келтирилган. Иборадаги *الريح* – ар-ри: х сўзи бошқа қўлғезмалардаги каби “найза” мазмунини эмас, балки “шамол” мазмунини англатади. Мазкур иборани “шамол тебрани” маъносида таржима қилиш мумкин. У ҳолда арабий сўзликнинг мазмуни форсий, туркий сўзлик англатган маънони ифодаламайди. Шу сабабли асосий матнда арабий сўзлик *عسل* – ʔасала-р-румх тарзида қолдирилди.

Асарнинг арабий матнида бир сўзнинг ўрнига бошқа маънодаги шаклан ўхшаш сўзнинг қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, ёрдамчи “В” нусхада (B.46.3) *جزر الجزور* – жазара-л-жазу: ра ибораси “А” нусхада (A.2226.4) *جزر الجزور* – жазара-л-жузу: ра шаклида берилган. Арабча *جزور* – жазу: р сўзи “қурбон қилинажак туя” (АРСл.122) маъносини англатади. Иборанинг туркий муодилида айнан “туя” сўзи назарда тутилган. Шу сабабли, мазкур сўз матнда *جزور* – жазу: р шаклида кўрсатилди.

Маълумки, араб тилидаги айрим феъллар мустақил ҳолда бир мазмунни англатса, бирор бир олд қўшимча билан бошқа бир мазмунни англатади. Шунингдек, феъллар бир мазмунни ифодалаш учун турли олд қўшимчалар билан қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолатлар “Мукаддамату-л-адаб”нинг қиёсий ўрганилаётган қўлғезмалари матнида ҳам учрайди. Масалан, араб тилидаги *عذر* – ʔазара феъли *من* – мин ҳамда *عن* – ʔан олд қўшимчалари билан қўлланилади. Айнан шу феъл “А” нусхада эса *عذره عن* – ʔан олд қўшимчаси билан (B.5a.8) *عذره عن الشيء* – ʔазараху ʔани-ш-шай и тарзида битилган. Буларнинг иккиси тўғри вариант сифатида асосий матнда кўрсатилди.

Ёрдамчи “В” ҳамда “Г” нусхаларда (B.12a.8; Г.8a.5) *عته الى السلطان* – ʔаталаху ила-с-султа:н олд қўмакчиси билан қўлланилган, “А” нусхада эса мазкур феъл *على* – ʔала олд қўмакчиси билан кўчирилган; (A.2426.3) *عته كوج بيله* – ʔаталаху ʔала-с-султа:н *على السلطان* – ʔаталаху ʔани-ш-шай и тарзида битилган. Демак, қўлғезмаларда *عتل* – ʔатала феъли *على* – ʔала ҳамда *الى* – ила олд қўшимчалари билан қўлланилган.

Араб адабий тилидаги *دان* – да : на “қарз бермоқ, бермоқ” (АРСл.271) феъли қўмакчиси

билан қўлланилган бўлса, ёрдамчи нусхаларда (B⁵.17a.5; B.23a.1; Г.156.7) *دان له بالصيغة* – да: на лаху би-сайъати кўринишида қўмакчиси билан қўлланилган бўлса, ёрдамчи нусхаларда *دانه بالصيغة* – да: наху бир-с-сайъати тарзида қўмакчи кўрсатилган. Ҳар иккала ҳолат ҳам ўринли бўлганлиги сабабли, улардан бири матнда ва иккинчиси фарқли ҳолат сифатида матн остида берилди.

Арабий матндаги иборалар таркибида маълум арабий сўзнинг маънодошини қўллаш ҳолатлари ҳам учрайди. Масалан, қиёсланаётган қўлғезмаларда “қул” мазмунида *عبد* – ʔабд сўзи ифодаланган. Қўлғезма матнида мана шу сўз иштироки бир неча бирикмада учрайди. “В” ва “Г” нусхаларда (B.11a.5; Г.7a.8) *عتق العبد* – ʔатақа-л-ʔабд – “қул озод бўлди” ибораси учраган. Мазкур иборанинг арабий асли “А” нусхада (A.2396.2) *عتق الغلام* – ʔатақа-л-гула: м тарзида ёзилган. Йиғма-танқидий матнда юқоридаги ҳар иккала ҳолат кўрсатиб ўтилди.

Бир-бирига маънодош *عقد* – ʔақд ҳамда *عهد* – ʔаҳд сўзлари ҳам бир маънони ифодалаш учун хизмат қилган. “А” ва “Б” нусхаларда бу сўз *عهد* – ʔаҳд кўринишида (a.182a.4; B.226.1) *وفى بالعهد* – вафа би-л-ʔаҳд тарзида, “В” ҳамда “Г” қўлғезмаларида эса (B.256.8; Г.176.7) *وفى بالعقد* – вафа би-л-ʔақд шакли берилган. Қиёсланаётган барча қўлғезмаларда бу сўзлар “аҳд” мазмунида изоҳланган.

Қўлғезмаларда арабий сўзлик матнида фаркланувчи сўз мақолаларининг туркий сўзлик матнида ҳам фаркланиш ҳоллари учратилди. Бундай ҳолларда фарқли ўринлар алоҳида кўрсатилди. Масалан, “А” ва “Б” нусхаларда (A.2616.1; Б. 106.7) арабий *وال* – ва-ала феъли туркий *قوتولدى* – қутулди тарзида ифодаланган. Лекин “В” ва “Г” нусхаларда эса (B.19a; Г.13a.6) *وال منه* – ва ала минху тарзида феъл *من* – мин қўмакчиси билан қўлланилган ва бу қўмакчининг мазмуни туркий матнда ҳам ифодаланган, яъни *قوتولدى اندين* – қутулди андин тарзида берилган.

Арабий матндаги ўзгариш туркий сўзликда ҳам акс этганлиги *فعل يفعل* – фаъала йафъ-

⁵ Махмуд Замахшарий. Мукаддамату-л-адаб. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлғезма, № 2699. - 194в.

алу қолипидаги сўз мақолаларида ҳам учрайди. Мазкур бўлимда طراً – тара, а мақоласини изоҳлашда “Б” ва “В” нусхаларида (Б.93б.3; В.67а.4) طراً علينا – тара, а ғалайна: ибораси қўлланилган ва у туркийда “бизнинг олдимизга сездирмасдан келди” мазмунида изоҳланган. Бу мақола “А” нусхада эса (А.385а.1) طراً علينا فلان – тара, а ғалайна: фула:н тарзида берилиб, унинг таркибидаги фула:н – “фалончи” сўзи эса туркийда ҳам ўз аксини топган ва у “фалончи бизнинг олдимизга билдирмасдан келди” мазмунида берилган. Юқоридаги ўзгаришли жихатлар асар матнида кўрсатиб ўтилди.

Имловий фарқ ва сакталиклар таҳлили. “Муқаддамату-л-адаб” таркибига киритилган арабий сўзлик матнини таҳлил қилиш матнда турли фарқ, имловий хато, сакталиклар мавжудлигини кўрсатди.

“Муқаддамату-л-адаб”даги феъл бобларининг номлари матнда сарлавҳа тарзида кўрсатилган. Сарлавҳалар матни қиёсланаётган қўлёзмаларда асосан ўзгаришсиз келтирилган. Лекин қўлёзмаларда арабий матндаги сарлавҳаларнинг тушиб қолиш ҳоллари ҳам кузатилади. Масалан, “А” қўлёзмадаги فعل بفعل – фаъала йафъилу қолипидаги биринчи боб феъллари таркибига кирган المضاعف – ал-муда: ғаф – “иккиланган феъллар” сарлавҳаси қўлёзма матнида тушиб қолган.

Шунингдек, “А” нусхадан (А.262б.2) биринчи боб феълларининг المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – “биринчи ўзаги йа: билан ифодаланган феъллар” қисмининг сарлавҳаси ҳам тушиб қолган. Қиёсланаётган “В” нусхадаги فعل – фаъила қолипидаги феълларнинг المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – “биринчи ва учинчи ўзаги иллатли” бўлган қисмининг сарлавҳаси ҳам матндан тушиб қолган.

Қўлёзмаларда арабий матндаги сарлавҳалар тўлиқ кўрсатилмаган ҳолатлар ҳам учрайди. I боб феълларининг учинчи ўзаги йа: билан ифодаланган бўлими “Б”, “В”, “Т” нусхаларда (Б.17б.6; В.23а.7; Г.16а.1) المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м, “А” нусхада المعتل اللام بالياء – ал-муъталлу-л-ла: м би-л-йа: тарзида тўлиқ кўрсатилган.

Сарлавҳалар матнида йўл қўйилган нокисликлар қиёсланаётган нусхалар асосида тўлдирилди. Масалан, биринчи боб феълларининг биринчи ўзаги ва: в билан ифодаланган ва иккинчи ўзаги иккиланган феъллар қисми “Б” нусхада المعتل الفاء من المضاعف – ал-муъталлу-л-фа: мина-л-муда: ғаф тарзида кўрсатилган. “А”, “В” ва “Т” нусхаларда эса бу сарлавҳа المعتل الفاء بالواو المضاعف منه – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в ал-муда: ғаф минху шаклида тўлиқ берилган. Сарлавҳанинг мана шу тўлиқ шакли асосий матнга киритилди.

Қўлёзмалардаги сарлавҳаларни қиёслаш уларнинг грамматик жихатдан тўғри ва мукамал вариантини яратиш имконини беради. Масалан, I боб феълларининг биринчи ўзаги иллатли бўлган қисми “Б”, “В” ҳамда “Т” нусхаларда المعتل الفاء من المضاعف – ал-муъталлу-л-фа: мина-л-муда: ғаф кўринишида қоидаги биноан ёзилган. Лекин мазкур сарлавҳа “А” нусхада (А.411а.1) المضاعف منه – ал-муда: ғаф минху тарзида қисқартириб берилган. Бу эса юқоридаги қисмга киритилган феълларнинг хусусиятларини тўлиқ очиб бермайди. Шу сабабли матнда сарлавҳанинг المعتل الفاء من المضاعف – ал-муъталлу-л-фа: мина-л-муда: ғаф мазмунидаги тўлиқ шакли қолдирилди ва қисқартма шакли остида кўрсатилди.

Қиёсланаётган қўлёзмаларнинг арабий матнида ҳарфларнинг ўзгариши, хато ёзилиши ҳоллари учрайди. Масалан, “Б”, “В” нусхалардаги (Б.97а.5; В.69б.5) نفخ المسك – нафаха-л-миску – “мушк ҳид таратди” жумласи “А” нусхада (А.340б.4) سفح المسك – сафаха-л-миску тарзида берилган. Жумладаги феълнинг биринчи ҳарфи ўзгарган ва сўз бошқа шаклга келиб қолган. Тадқиқотда жумланинг тўғри نفخ – на фаха шакли қолдирилди.

Арабий халажа-л-қутна мақоласи “А” нусхада (А. 129.3) جلب القطن – жалажа-л-қутна, “В” нусхада эса (В.3а.2) юқоридагидек халажа-л-қутна тарзида изоҳланган. Асарнинг “Д” нусхасида эса (Д.77) حلب ҳалаҳа кўринишида берилган, лекин бу феъл ўзаги араб тилида маъно англатмайди. Демак, “тозаламоқ” мазмунини ифодалаган халажа феъли асардаги матн маъносига тўғри келади. Қўлёзмалардаги جلب – жалажа, حلب – ҳалаҳа шакллари эса матн

мазмунига мос келмайди ва улар матн аппарати остида хато вариантлар сифатида кўрсатилди.

Ҳарфларнинг ўзгариш, хато ёзилиш ҳоллари қиёсланаётган барча қўлёзмалар матнида учрайди.

Қиёсланаётган қўлёзмалар матнида арабий сўз мақолаларидан айрим нукталарнинг тушиб қолиш ёки орттириш ҳоллари ҳам мавжуд. Масалан, نسخ الثوب – насажа-с-савба ибораси “А” нусхада (А.219а.4) نسخ الثوب – насажа-с-савба кўринишида келтирилган, лекин نسخ – насажа ўзаги араб тили луғатларида маъно фарқланмаган. Ёрдамчи “В” қўлёзмада мазкур ибора (В.3а.7) نسخ الثوب – насажа-с-савба, “Д” нусхада эса نسخ الثوب шаклида нукталарсиз берилган. Мақоланинг “тўқимоқ” мазмунидаги туркий муодили маъносини арабча насажа феъли англатади. Шу сабабли نسخ الثوب – насажа-с-савба ибораси асосий матнда кўрсатилиб, نسخ الثوب – насажа-с-савба шакли матн остида фарқли ҳолат сифатида берилди.

Ёрдамчи “Б” нусхадаги عنى (Б.916.6) – ғанийа феъли “Г” нусхада (Г.45а.9) غنى – ғанийа тарзида келтирилган. Бу эса туркий сўзлик мазмунининг ўзгаришига олиб келиши керак эди, лекин сўзнинг “Г” нусхадаги туркий муодили айнан عنى – ғанийа امكاندى – эмганди мазмунида берилган. Демак, юқоридаги феъл шакли عنى – ғанийа тарзида матн мазмунини тўғри ифодалаган бўлади.

Истифода этилган қўлёзмалар арабий матни таркибидаги иборалардан айрим бўлакларининг тушиб қолиш ҳоллари учрайди. Бундай ҳолларда ибораларнинг тўлиқ вариантлари тўғри деб топилиб, асосий матнда қолдирилди, ноқис кўринишлар эса танқидий матн остида кўрсатилди. Масалан, “А” нусхадаги (А.220а.3) منه – манахаху мақоласи “А” нусхада (В.36.3) منه مالا – манахаху ма: лан сўзи тушиб қолган, “Д” нусхада ҳам ушбу сўз акс эттирилмаган. Қўлёзмалардаги туркий муодиллар (А.220а.3) نيمه بخشلاى انقه – нима бахишлади анқа, (В.36.1) برنا بردى انكا – бирна бэрди анга айнан ма: л сўзининг ибора таркибида зарурлигини талаб этади. Шу боисдан, асосий матнда منه مالا – манахаху ма: лан ибораси қолдирилди ва منه – манахаху кўриниши иборанинг варианты сифатида берилди.

Таянч қўлёзманинг فعل يفعل – фаъала йафъилу қолипидаги феъллар бобида (А.221а.4) سرد – сарада мақоласи келтирилган. Мазкур феъл арабий سرد القراءة – сарада-л-қира: ата ибораси воситасида изоҳланган. Таянч қўлёзма матнини ёрдамчи нусхалар матни билан қиёслаш вақтида бу иборанинг кейинги қўлёзмаларда нисбатан тўлиқроқ эканлиги аниқланди. Бу сўз мақоласи “В” нусхада (В.36.8) سرد القراءة – сарада-л-қира: ата ва-л-хади: са шаклида тўлиқ берилган. Ҳар иккала қўлёзмадаги арабий сўзлик ундаги туркий муодиллар мазмунига мос келади: (А.221а.4) اولاشيوردى اوقور – улаши-йурди оқур, (Г.2а.5) اولاشوقيلدى اوقيماقنى – улашу қилди оқимақни тағи созни. Илмий-танқидий матнда асосий сўз мақоласи сифатида сарада-л-қира: ата ва-л-хади: са ибораси кўрсатилди. Унинг сарада-л-қира: ата кўриниши вариант сифатида изоҳланди.

Қўлёзмалар матнида айрим сўз мақолаларининг кейинчалик тўлдирилганлигини кўриш мумкин. Масалан, “Муқаддмату-л-адаб”нинг XIII–XIV аср қўлёзмалари матнида فعل يفعل – фаъала йафъилу қолипидаги сўзлар сирасига نذر – назара (В.6а.1.; 36.2) феъли киритилган. Айнан шу сўз мақоласи XV аср қўлёзмасида (А.227а.1) نذر الله – назара лилла: ҳи тарзида тўлдирилган ва نذر قيلدى – назр қилди, نذر قيلدى تينكرى كا – назр қилди тэнгрига кўринишида берилган. Улар таркибидан مينا-л-ғимди – “қиндан” мазмунидаги бўлак тушиб қолган. Қиёслаш вақтида фақатгина “Б” нусхада (Б.49а.6) سل السيف من – жумла тўлиқ эканлиги исботланди: ساللا-с-сайфа минал-ғимди ва у асосий матнда кўрсатилди.

Қўлёзмалардаги قرح – қариха феъли “яралик бўлди” (Мухит.3.251) мазмунини англатган. “В” нусхада эса бу феъл (В.53а.5) قرح جلدہ – қариха жилдуху – “унинг териси яралик бўлди” тарзида тўлдирилган. Матнда бу тўлдирилган ҳолат фарқли шакл сифатида кўрсатилди.

Қўлёзмаларнинг арабий матнидаги имловий хатолар сирасига шаклан нотўғри ёзилган ҳарфлар ҳамда белгиларни ҳам киритиш мумкин. Бундай хатоли ўринлар кам бўлсада қўлёзмалар матнида учраб туради.

Масалан, араб тилидаги ўтган замон феълининг 3 шахс муаннас шаклига муаннаслик белгиси – ат кўшимчаси кўшилади. Мана шу кўшимча ت – те ҳарфининг алоҳида ёки сўз охиридаги кўринишлари воситасида ёзувда акс эттирилади. Қиёсланаётган “А” нусхада юқоридаги кўшимчанинг ة – та марбута кўринишидаги ҳолати учрайди: (А.224а.4) سفرة المرأة – сафарати-л-мар ату. Ёрдамчи “В” нусхада бу ибора (В.5а.3) سفرت المرأة – сафарати-л-мар ату шаклида тўғри ёзилган.

Таянч “А” нусха матнини ёрдамчи “В” нусха матни билан солиштириш чоғида “А” нусхадаги ما نبس بكلمة – ма: набиса би калиматин иборасининг “В” нусхада ما تس بكلمه – ма: таса би каламиҳи тарзида изоҳланганлиги аниқланди. Лекин, “В” нусхадаги арабий ма: таса би каламиҳи ибораси туркий муодил англатган мазмунни ифодаламайди. «А» нусхадаги ما نبس بكلمة – ма: набиса бикалиматин ибораси тўғри вариант сифатида қабул қилинди ва матнда кўрсатилди.

Таянч қўлёзмадаги (А.237а.2) арабий هتف – ҳақафа биҳи жумласи ёрдамчи нусхаларда – ҳақафа биҳи шаклида берилган. “А” нусхадаги ҳақафа феъли араб тилида маъно англатмайди, лекин ҳақафа эса туркий муодилларда берилган “чақирмоқ, қичқирмоқ” маъноларини билдиради. Шу муносабат билан ёрдамчи нусхалардаги هتف – ҳақафа феъли асосий матнда тўғри вариант сифатида кўрсатилди.

Айрим ҳарфларнинг фарқли ёзилиш ҳоллари ёрдамчи нусхаларда ҳам учрайди, масалан, “Қуръонни хатм қилди” мазмунидаги ختم – хатама-л-Қура:на ибораси “А” ҳамда “В” нусхаларда ўзгаришсиз берилган. Мазкур ибора “Г” нусхада خطم القرآن – хатама-л-Қура:на тарзида ط-та билан берилган. خطم – хатама феъли эса юқоридаги мазмунни англатмайди. Демак, “Г” нусхадаги арабий ибора феъли нотўғри кўчирилган.

Арабий матн таркибида грамматик жиҳатдан хато ҳисобланган кўринишли ҳолатлар ҳам учрайди. Матндаги бундай хатоли ўринлар грамматик жиҳатдан таҳлил қилиниб, бошқа нусхалар матни билан қиёсланди ва грамматик тўғри сўз мақоласи асосий матнда келтирилди. Масалан, “Г” нусхадаги (Г.4б.3)

ترنادى يوزنى – тирнади йўзни иборасининг арабий муодили “В” нусхада (В.7б.3) خدش الوجه – ҳадаша-л-важҳаху кўринишида берилган. Лекин ушбу иборадаги الوجه – ал-важҳаху сўзи грамматик жиҳатдан хато ёзилган. Чунки араб тили грамматикаси қондасига мувофиқ бирикиб келувчи олмошлар кўшилган сўзлар грамматик аниқ ҳисобланади ва уларга аниқлик кўрсаткичи али:ф ла: м кўшилмайди. Бундан ташқари “Г” нусхада бу ибора خدش الوجه – ҳадаша-л-важҳа кўринишида тўғри берилган.

Ёрдамчи “В” нусхада (В.51б.1) رغب بك – рағиба бика жумласи كونكول لادى انكا – конгуллади анга шаклида изоҳланган. Лекин арабий жумладаги иккинчи шахс бирлик мазмунини ифодаловчи маъно туркий муодилда акс этмаган. Мазкур ибора “А”, “В” ҳамда “Г” нусхаларда رغب فيه – рағиба фихи ибораси қолдирилди.

Грамматик жиҳатдан хато берилган ҳолатга қуйидаги жумлани ҳам келтириш мумкин. “Идишда сув қолди” мазмунидаги سار سور في – са ара су р фи-л-ина: и жумласи “А” ва “Б” нусхаларда (А.342б.1; В.98а.6) юқоридаги каби ўзгаришсиз берилган. Лекин “В” ҳамда “Г” нусхаларда эса бу жумла سار سورا في الاناء кўринишида ёзилган. Гапнинг эгаси тушум келишиги кўринишида су рун тарзида келтирилган. Шу сабабли “В” ва “Г” нусхалар билан қиёслаш чоғида ҳар иккала ёрдамчи қўлёзмаларда бу иборанинг фарқли эканлиги аниқланди. Мазкур ибора “В” нусхада (В.12б.4) عقل – ёқала-л-ёқи:л, “Г” нусхада эса (Г.8б.8) العقل – ақала-л-қи:та:л тарзида берилган. Ёрдамчи нусхалардаги العقل – ал-ёқи:л ҳамда العقل – ал-қи: та:л сўзлари асосий матндаги العقل – ал-қати:л мазмунини англатмайди. Шу сабабли, мазмундан келиб чиққан ҳолда танкидий матнда العقل – ал-қати:л сўзи қолдирилди. Ал-ёқи:л, ал-қи: та:л сўзлари матн остида фарқли сўзлар сифатида келтирилди.

Қиёсланаётган барча қўлёзмаларнинг арабий матнида хато шакл сифатида қўлланилган сўз мақолалари уларнинг туркий ҳамда форсий муодиллари англатган маънолари асосида текширилди ва тўғри маънодаги сўз шакли асл матнга тикланди. Масалан, “мен фалон нарсани унинг оғзидан эшитдим” ибораси қўлёзмаларнинг арабий матнида سمعت كذا من فلق فيه –

самиъту каза: мин фалаки фиҳи кўринишида келтирилган. Лекин барча қўлёмаларда хато кўчирилган. Мақола англатган маъно асосида жумладаги фи: хи – “унда” сўзи фамихи – “унинг оғзи” кўринишида ўзгартирилди ва асосий матнда кўрсатилди.

Арабий матннинг أفعل يفعل – афъала йуфъилу қолипидаги أفضعه الامر – афзаъаху-л-амр – “иш уни кўрқитди” жумласининг арабча шакли қиёсланаётган нусхаларда турлича кўрсатилган. Жумла матни “А”, “В”, “Г” қўлёмаларда أقطعه الامر – ақтаъху-л-амр, “Б” нусхада эса أفضعه الامر – афдаъаху-л-амр кўринишида берилган.

Арабий сўзлик матнида жумла ёки ибораларнинг ўз ўрнида қўлланмаслик ҳолатлари ҳам учрайди. Манба шундай ҳолатлар қиёсланаётган бошқа қўлёмалар асосида солиштирилиб, грамматик жиҳатдан тўғри деб топилган шакл асл матнга олиб чиқилди. Масалан, “нарсани елкасида ёки бошида кўтарди” иборасининг арабий матни “А” ҳамда “В” нусхаларда (А.242а.1; В.12а.4) حمل الشيء على ظهره – ҳамала-ш-шай ʔала заҳриҳи ав ʔала ра сиҳи шаклида келтирилган, лекин, ёрдамчи “Г” нусхада эса (Г.8а.1) حمل الشيء او على ظهره على – ҳамала-ш-шай а ав ʔала заҳриҳи ʔала ра сиҳи кўринишида берилган. Ушбу иборадаги او – ав ёки уюшиб келаётган бўлақлар орасида келиши керак эди, лекин у уюшиқ бўлақлардан олдин келган. Матнда жумладаги сўзлар тартиби грамматик жиҳатдан тўғри ҳолатга келтирилди ва матнда кўрсатилди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабий матни таркибига киритилган сўз мақолалари орасида ортиқча қўлланилган сўзлар ҳам учрайди. Масалан, “А” ва “В” нусхалардаги حمل على – ҳамала ʔала нафсиҳи фи-с-сайр – “ўзини юриб чарчатди” ибораси “Г” нусхада (Г.8а.2) حمل عليه على نفسه فى السير – ҳамала ʔала нафсиҳи фи-с-сайр кўринишида берилган. Мазкур иборадаги على – ʔала олд кўмакчиси жуфт қўлланилган, лекин улардан бири жумла таркибига ортиқча киритилган.

Асар матнида сўз мақолаларига кўшимча тарзда киритилган, лекин мазкур кўшимча сўз туркий сўзликда акс этмаган ҳоллар ҳам мавжуд. Арабий сўзликдаги شقه – шаққаху феъли барча қиёсланаётган қўлёмаларнинг туркий

сўзлигида ياردى انى йарди ани кўринишида изоҳланган. Мазкур сўз мақоласи “Б”, “В”, “Г” нусхалардан фарқли “А” нусхада (А.268а.40) شق الشيء – шаққа-ш-шай а – «нарсани ёрди» шаклида берилган. «Нарсани ёрди» мазмуни эса ёрдамчи нусхалар сўзликларида акс этмаган. Демак, иборадаги الشيء – аш-шай сўзи котиб томонидан кейинчалик киритилган, унинг мазмуни “уни” маъносини ифодаловчи ه – ҳу бирикма олмоши вазифасига яқинлаштирилган.

Айрим ҳолларда қўлёмалардаги арабий матнда баъзи бирикиб келувчи олмошлар, кўмакчиларнинг ортиқча қўлланиш ёки тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди.

Масалан, “В”, “Г” нусхаларда غابه عنه – ға : баху ʔанху, яъни “уни ундан йўқ қилди” мазмунидаги сўз мақоласи қўлланилган. Лекин бу ибора “А” ҳамда “Б” нусхаларда غاب عنه – ға : ба ʔанху тарзида берилган. Ушбу ўринда қўлланилган иборанинг мазмуни туркий муодилдаги сўзлик мазмунига мос келади. Демак, “В” ҳамда “Г” нусхалардаги дастлабки бирикиб келувчи олмош ортиқча қўлланилган.

“В” нусхадаги (В.26.3) كسبه كذا – касабакху каза: сўз мақоласи “А” нусхада (А.2176.4) كسبه بكذا – касабакху биказа: тарзида келтирилган. Араб тили луғатларида касабак феълининг би олд кўмакчиси билан кўрсатилган ҳолатлари учрамайди. Бундан ташқари “Муқаддамату-л-адаб”нинг қадимий нусхаларида феъл (Д.76) كسبه كذا – касабакху каза: тарзида берилган. Шунга асосланган ҳолда мазкур иборани كسبه كذا – касабакху каза: тарзида тўғри деб топилди ва матнда шу кўринишда кўрсатилди.

Қўлёмалар матнида предлогларнинг ортиқча қўлланиши билан бир қаторда уларнинг матнда тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, “А” ва “Б” нусхалардаги فسح له فى المجلس – фасаҳа лаху фи-л-мажлис жумласидаги له – лаху предлоги “В” ва “Г” нусхалар матнидан тушиб қолган.

Қўлёмалар матнида ҳарфларнинг тушиб қолиш ҳоллари ҳам кузатилади. فعل يفعل – фаъала йафъилу қолипидаги “бўри улиди” мазмунидаги عوى الذنب – ʔава-з-зи б ибораси “Б”, “В”, “Г” нусхаларда айнан юқоридагидек ифодаланган, бу ибора “А” нусхада (А.184а.2) عو الذنب – ʔава-з-зи б шаклида нокисли ҳолда

кўрсатилган. Бу ноқисли ҳолат матн остида кўрсатиб ўтилди.

Арабий матндаги عت الشیخ – ʔата: -ш-шайх ибораси “Б”, “В”, “Г” нусхаларда айнан юқоридаги шаклда изоҳланган. Лекин “А” нусхада бу ибора (А.284а.2) عت لشیخ – ʔата ли-шайх кўринишида ёзилган. Мазкур иборадаги عت – ʔата феъли матндан али:ф ҳарфи тушиб қолган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг тадқиқотга истифода этилган қўлёзмалари матнида ҳарфлар билан бир қаторда айрим белги, ҳаракатларнинг тушиб қолиш ёки нотўғри қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабий матнида берилган ҳаракатларда ҳам нозикликлар учрайди. Масалан, қўлёзмаларда “Аллоҳ унинг ҳажини қабул қилди” жумласида арабий шаклидаги ҳаракатлар турлича берилган. “А” нусхада мазкур жумла (А.392а.4) أبر الله – абарра-алла-ҳи ҳажжатаҳу, “Б” нусхада (Б.128б.2) أبر الله حجه – абарра-алла-ҳи ҳажжатаҳу, “В” нусхада (В.88а.9) أبر الله حجه – абарра-алла: ҳу ҳужжасаҳу тарзида берилган. Қиёсланаётган “Г” нусхада эса (Г.59а.7) أبر الله – абарра-алла: ҳу ҳажжаҳу шаклида грамматик жиҳатдан ҳаракатлари тўғри берилган. Шу сабабли жумланинг бу шакли асосий матнда қолдирилди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабий матнида бир ўзакдан ясалган бошқа шаклдаги сўзларнинг қўлланиши, хусусан, сўзнинг кўплик билан бирлик шакллариининг алмаштирилиш ҳолатлари ҳам мавжуд. Асарда “тугунни ешди” мазмуни حل العقدة – ҳалла-л-ʔукда ибораси оркали ифодаланган. “Б”, “В”, “Г” нусхаларида мазкур ибора юқоридаги каби ўзгаришсиз қўлланилган. “А” нусхада эса у (А.269а.3) حل العقود – ҳалла-л-ʔуқуд кўринишида белгиланган. Араб тилидаги عقدة – ʔукда, кўплиги عقد – ʔуқад – “тугун” мазмунини (АРСл.528) ифодалайди. Шунингдек, عقد – ʔақд, кўплиги عقود – ʔуку: д сўзи ҳам “тугун” мазмунини ифодалашга хизмат қилади. Лекин бу сўз шакли кўплик мазмунини билдиради.

Танқидий матнда истифода этилган “А”, “В”, “Г” қўлёзмаларнинг матнида بصر بالامور – басира би-л-аму:р ибораси қўлланилган. Мазкур ибора “Б” нусхада (Б.71б.1) بصر بالامر

– басира би-л-амр тарзида келтирилган. Улар орасидаги фарқ бирликдаги أمر – амр ҳамда кўпликдаги امور – уму:р сўзларининг қўлланилганлигидир. Матндаги бу ҳолат хато деб топилмай, фарқли шакллар сифатида кўрсатилди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг тадқиқотда истифода этилаётган қўлёзмаларида турлича қўлланилган сўз мақолалари ҳам учрайди. Масалан, فعل يفعل – фаъла йафъалу қолипига кирган درأ – дара а сўз мақоласи “А” нусхада (А. 334а.3) در الحد – дара-л-ҳадд, “Б” нусхада (Б.93а.4) درأ الحد عنه – дара-л-ҳадд ʔанҳу, “В” ва “Г” нусхаларда эса (В.66б.8; Г.46а.10) درأ عنه الحد – дара а ʔанҳу-л-ҳадд кўринишида ёзилган. Жумла мазмунини илмий ишга истифода этилган бошқа қадимий қўлёзмалар матни билан солиштириш натижасида “Б” нусхадаги درأ الحد عنه – дара а-л-ҳадд ʔанҳу шакли тўғри деб топилди ва асосий матнда кўрсатилди.

Асар қўлёзмаларининг арабий жумлалари матнини қиёсий ўрганиш улар таркибидаги сўзлар қаторида у ёки бу сўзнинг ўрин алмаштириш ҳоллари мавжудлигини кўрсатди. Масалан, “А” ва “В” нусхалар матнидаги (А.334б.3; В.67а.3) رقأ الدم والدمع – рақа а-д-дамм ва-д-дамъ – “қон ва кўз ёш тинди” жумласи “Б” нусхада (Б.93б.1) رقأ الدمع والدم – рақа а-д-дамъ ва-д-дамм тарзида берилган. Ушбу жумлада دم – дамм – “қон” ва دمع – дамъ – “кўз ёши” сўзларининг ўрни алмашган. Бундай ҳолатлар жумланинг вариантлари сифатида матнда кўрсатилди.

“Муқаддамату-л-адаб” асаридаги арабий сўзликнинг илмий-танқидий матни мазкур сўзликнинг сезиларли ўзгаришга учрамаганлигини кўрсатади. Арабий матндаги айрим хатоли ўринлар котиблар томонидан йўл қўйилган матний сакталиклар ҳисобланади. Бундай хатоли ҳолатлар истифода этилган барча қўлёзмалар матнида учрайди.

Илмий-танқидий матн асосида у ёки бу қўлёзманинг арабий сўзлиги матндан тушиб қолган сўз мақолалари асосий матнга тикланди ва тўлдирилди. Асар арабий сўзлигининг илмий-танқидий матни араб тилидаги қўлёзма асарлар матнлари билан ишлаш жараёнида фойдали манба бўлиб хизмат қилади.